

مروری بر کتاب «مطالعاتی در باب سنت‌های عقلانی اسلامی در قرون میانی»

۶۷-۵۸

حمید عطائی نظری
استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
h.ataee@isca.ac.ir

Studies in Medieval Islamic Intellectual Traditions: A Review

By: Hamid Atāie Nazari

Abstract: *Studies in Medieval Islamic Intellectual Traditions*, by Sabine Schmidtke and Hasan Ansāri, is a collection of articles written in the field of Islamic Studies, and specifically focuses on understanding Islamic intellectual currents. This book is a revised edition of a collection of papers each one of which has previously been published in journals, and now are all together republished in the form of an independent book. The articles in this book are an important part of numerous studies the mentioned authors have over the past few decades carried out and published about Muṭazila School and two related religions in the Islamic Middle Ages, named Imamiyya and Zaidiyya. The following paper is going to give a report of this book and its collection of articles.

Key words: Islamic theology, Zaidiyya, Imamiyya, Sabine Schmidtke, Hasan Ansāri.

إطالة على كتاب قراءات في المذاهب العقلية الإسلامية في القرون الوسطى

الخلاصة: يتضمّن الكتاب القیم الذي يحمل عنوان مطالعاتی در باب سنت‌های عقلانی اسلامی در قرون میانی (= قراءات في المذاهب العقلية الإسلامية في القرون الوسطى) عدداً من المقالات التي سبق وأن كتبها زابینه اشمیتکه وحسن الأنصاری في إطار الدراسات الإسلامية وخصوصاً في مجال التعريف بالتيارات الفكرية العقلية الإسلامية.

ويحتوي هذا الكتاب على مجموعة مقالات منتقاة أعيد تحريرها ومراجعتها وتحديثها بعد أن كان كل منها منشوراً بصورة مستقلة في إحدى المجلات أو غيرها من المطبوعات، حيث تمّ تجميعها الآن وإعادة طباعتها ضمن مجلد واحد.

ومقالات هذا الكتاب تمثل جانباً مهماً من البحوث المثيرة العديدة التي كتبها ونشرها الباحثان المشار إليهما خلال العقود الأخيرة حول مدرسة الاعتزال والمذاهبان اللذان يُنسبان إليها في القرون الوسطى الإسلامية، أي مذهبي الإمامية والزيدية.

والمقال الحالي يقدم استعراضاً وتعريفاً لهذه المجموعة من المقالات.

المفردات الأساسية: الكلام الإسلامي، الزيدية، المعتزلة، الإمامية، حسن الأنصاري، زابینه اشمیتکه.

چکیده: کتاب ارزشمند «مطالعاتی در باب سنت‌های عقلانی اسلامی در قرون میانی» مجموعه مقالاتی است به قلم زابینه اشمیتکه و حسن انصاری که در عرصه مطالعات اسلامی و به طور خاص حوزه شناخت جریان‌های فکری عقلانی اسلامی به نگارش درآمده است. این کتاب ویراست بازنگریسته و تازه شده‌ای است از مجموعه مقالاتی که پیش از این هریک جداگانه در مجلات و مجالتهای مختلف به چاپ رسیده بوده است و اکنون در کنار هم و در قالب مجلدی مستقل بازچاپ شده است. مقالات این کتاب بخش مهمی از پژوهش‌های دامنه دار و پرشماری است که نویسندگان نامبرده طی چند دهه اخیر در خصوص مکتب معتزله و دو مذهب مرتبط با آن در قرون میانی اسلامی، یعنی امامیه و زیدیه منتشر کرده‌اند. نوشتار حاضر به معرفی این مجموعه مقالات می‌پردازد.

کلید واژه: کلام اسلامی، زیدیه، معتزله، امامیه، حسن انصاری، زابینه اشمیتکه.

Hassan Ansari and Sabine Schmidtke,
Studies in Medieval Islamic Intellectual Traditions, Resources in Arabic and Islamic Studies 7, Atlanta, Georgia, Lockwood Press, 2017, Pp: 494+ xiv

در یک قرن گذشته پژوهش‌ها در حوزه‌های مختلف مطالعات اسلامی رشد چشمگیر و روزافزونی در مراکز آکادمیک غربی داشته است و کوشش‌هایی ارجمند و سزاوار بزرگداشت از سوی شمار زیادی از محققان غربی برای شناخت جوانب مختلف اندیشه اسلامی صورت پذیرفته است. پیروزی انقلاب اسلامی در ایران و ظهور حکومتی شیعی نیز موجب شد شناخت بیشتر و دقیق‌تر ابعاد مختلف مذهب تشیع در زمره اولویت‌های پژوهشی مراکز علمی و سیاسی غرب قرار گیرد و تحقیقات گسترده‌ای در خصوص زوایای مختلف این مکتب به انجام رسد. ثمرات این تلاش‌ها که در قالب کتابها و مقالات و مجالس علمی مختلف و پرشمار عرضه شده است، میراث معرفتی و مرجع علمی گرانبهایی است برای شناخت اسلام و تشیع. پژوهش‌های یادشده اگرچه از حیث کیفیت و صحت و دقت حائز مراتب مختلف است و نتایج برآمده از آنها نیز در مواردی محل تأمل و شایان نقد جدی است، در مجموع، گام بلندی در مسیر شناخت عالمانه و محققانه از مکتب اسلام و تشیع قلمداد می‌شود. نگاه آکادمیک به مکتب اسلام و بررسی علوم و موضوعات مختلف اسلامی با رویکرد و روش تحقیق نوین علمی که به هر حال واجد امتیازات و ویژگی‌های خاصی در قیاس با مطالعات سنتی عالمان مسلمان در باب علوم اسلامی در ادوار گذشته است، یکی از مهمترین رهاوردهای مطالعات اسلامی در غرب است. بی‌گمان، شناخت جوانب مختلف دین اسلام و مذاهب مختلف آن با این رویکرد و روش تازه ثمرات مبارکی در پی خواهد داشت که محققان مسلمان باید خود را از آنها بهره‌ور گردانند.

یکی از مهمترین شاخه‌های اسلام‌شناسی در غرب مطالعات کلام پژوهی است که میزان قابل توجهی از تحقیقات مستشرقان را به خود اختصاص داده است. در چند دهه گذشته محققان شاخص و برجسته‌ای در این حوزه ظهور پیدا کرده‌اند که از آن میان چهار تن می‌برز و برترند: ریچارد فرانک فقید در عرصه تحقیقات مربوط به کلام اشعری^۱، دانیل ژیمارته^۲ در حیطه پژوهش‌های معتزلی، یوزف فان اس^۳ در قلمرو تاریخ کلام و فِرَق اسلامی، و ویلفرد

۱. مجموعه مقالات کلامی فلسفی وی در سه مجلد تحت عناوین زیر جمع‌آوری و با چاپ شده است:

Frank, Richard MacDonough, *Philosophy, Theology and Mysticism in Medieval Islam*. Texts and Studies on the Development and History of Kalām, Volume I, edited by Dimitri Gutas, (Variorum Collected Studies Series), x+ 392 pp., Burlington and Aldershot: Ashgate, 2005.

Frank, Richard M., *Early Islamic Theology: The Mu'tazilites and al-Ash'arī*. Texts and Studies on the Development and History of Kalām, Volume II, edited by Dimitri Gutas, (Variorum Collected Studies Series), xii+384 pp., Burlington and Aldershot: Ashgate, 2007.

Frank, Richard M., *Classical Islamic Theology: The Ash'arites*. Texts and Studies on the Development and History of Kalam, Volume III, edited by Dimitri Gutas, (Variorum Collected Studies Series), x+428 pp., Burlington and Aldershot: Ashgate, 2008.

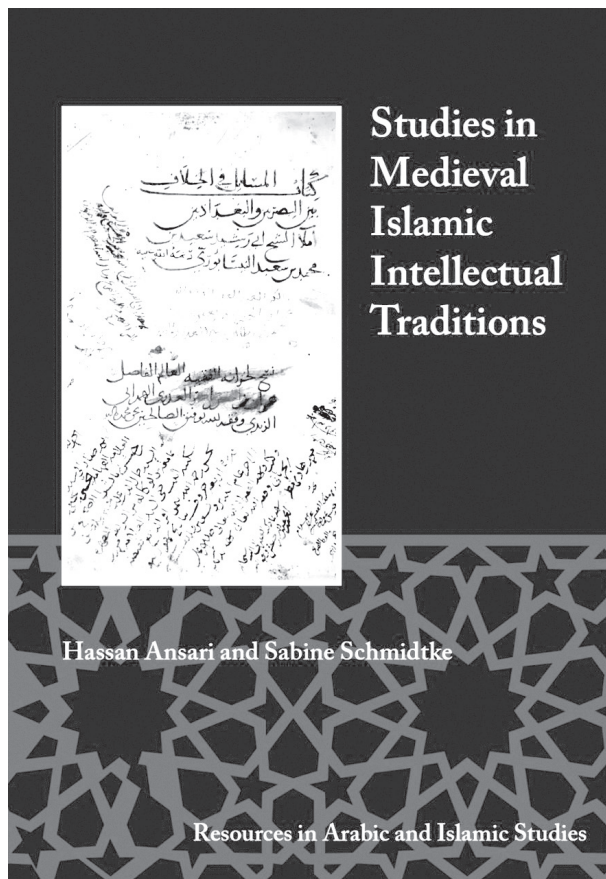
2. Daniel Gimaret.

3. Josef Van Ess.

مادلونگ^۴ در حوزه کلام معتزلی و شیعی و تاریخ فرق اسلامی. در کنار اینها، نسل جدیدی از محققان نیز در مراکز علمی و دانشگاه‌های غربی تربیت شده‌اند که نقش شایان توجهی در پیشبرد تحقیقات مربوط به معتزله پژوهی و شیعه‌شناسی ایفا نموده‌اند. از میان این افراد پژوهشگرانی چون گرگور شوارب^۵، یان تیهله^۶، دیوید اسکیر^۷، کامیلا آدانگ^۸، سارا استرومسا^۹، حسین علی عبدالساتر^{۱۰}، سجاد رضوی^{۱۱} و خاصه دو شاگرد پروفیسور مادلونگ یعنی استاد حسن انصاری و زابینه اشمیتکه^{۱۲} مساهمت بیشتری در معرفی معتزله و شیعه (اعم از زیدی و امامیه) داشته‌اند. «مجله مطالعات شیعی»^{۱۳} که چند سال پیش به همت این دو دانشمند بنیان نهاده شد و تاکنون سه شماره از آن از سوی انتشارات بین‌المللی بریل منتشر شده است تلاش حائز اهمیت و درخور ستایش دیگری از آنان در راستای معرفی تشیع امامی و زیدی و اسماعیلی در قالب مقالات علمی آکادمیک است.

کتاب ارزشمند «مطالعاتی در باب سنت‌های عقلانی اسلامی در قرون میانی» یکی از دستاوردهای پژوهشی آقای دکتر حسن انصاری و زابینه اشمیتکه در عرصه مطالعات اسلامی و به‌طور خاص حوزه شناخت جریان‌های فکری عقلانی اسلامی است. این کتاب ویراست بازنگریسته و تازه شده‌ای است از مجموعه مقالاتی که پیش از این هریک جداگانه در مجلات و مقالات مختلف به چاپ رسیده بوده است و اکنون در کنار هم و در قالب مجلدی مستقل بازچاپ شده است. مقالات این کتاب بخش مهمی از پژوهش‌های دامنه‌دار و پرشماری است که نویسندگان نامبرده طی چند دهه اخیر در خصوص مکتب معتزله و دو مذهب مرتبط با آن در قرون میانی اسلامی، یعنی امامیه و زیدیته منتشر کرده‌اند.

بالحاظ نسبت و رابطه تنگاتنگی که کلام امامیه در مکاتب بغداد و حله با کلام معتزلی در طول چندین قرن داشته است^{۱۴} اهمیت و ضرورت تحقیق در باب معتزله و اندیشه‌های کلامی آنان در مطالعات مربوط به تاریخ کلام امامیه آشکار می‌شود. برای دست یافتن به شناختی کامل و دقیق از اندیشه‌های کلامی متکلمان امامی در دو مکتب بغداد و حله ناگزیر از بررسی و مطالعه معتزله و سه نظام کلامی زیرمجموعه آن، یعنی مکتب بصره و مکتب بغداد و مکتب ابوالحسین بصری (د: ۴۳۶ ه.ق.) هستیم. از این رو، هرگونه تحقیقی در باب این سه مکتب معتزلی و نیز کلام زیدیته که متکلمان آن چندین قرن نماینده اندیشه اعتزالی بوده‌اند تأثیری مستقیم بر پیشرفت تحقیقات مربوط به کلام امامیه دارد و از این حیث باید گرامی داشته شود.

4. Wilferd Ferdinand Madelung.
5. Gregor Schwarb.
6. Jan Thiele.
7. David Sklare.
8. Camilla Adang.
9. Sarah Stroumsa.
10. Hussein Ali Abdulsater.
11. Sajjad Rizvi.
12. Sabine Schmidtke.
13. Shii Studies Review.

۱۴. درخصوص نسبت و رابطه کلام امامیه با کلام معتزلی نگرید به: عطائی نظری، حمید، «کلام شیعی و گفتن معتزلی (ملاحظات در باب مسئله تأثیرپذیری کلام امامیه از کلام معتزله)»، مجله آینه پژوهش، سال ۲۸، ش ۱۶۷-۱۶۸، آذر تا اسفند ۱۳۹۶، صص ۳-۴۰.

از سوی دیگر با توجه به گسترش و تقویت روزافزون جریان های ظاهرگرا در سرزمین های اسلامی و ترویج خوانش های حشوی گرایانه از اسلام، پرداخت به سنت ها و جریان های عقل گرای اسلامی که نماینده و نمود بارز آن مکتب معتزله و دو مذهب متأثر از آن یعنی امامیه و زیدیه هستند اهمیت و ضرورت بیشتری پیدا می کند. از این حیث تحقیق در باب مکاتب خردگرای معتزله و زیدیه و امامیه می تواند تا حدودی با اندیشه های افراطی جریانهای فکری ظاهرگرا مقابله نماید و به تعدیل افکار و گرایش های آنان منجر شود. به هر روی واقعیت آن است که پس از گذشت سالیان دراز از حیات فکری مکاتب نامبرده هنوز شناخت جامع و دقیقی از آنها حاصل نشده است و تا دستیابی به معرفتی شایسته از این مکاتب راهی طولانی در پیش داریم. بنابراین بذل عنایت کافی و حمایت وافی به تحقیقات مربوط به این مکاتب امری بایسته و سزاوار است.

کتاب «مطالعاتی در باب سنت های عقلائی اسلامی در قرون میانی» که به عنوان هفتمین اثر از مجموعه «منابعی در مطالعات اسلامی و عربی» به سرویراستاری یوزف. ای. لوری^{۱۵}، دوین جی. استوارت^{۱۶}، شوکت ام. تورواوا^{۱۷} از سوی انتشارات لاک وود در شهر آتلانتای ایالت جرجیا آمریکا منتشر شده است حاوی هفده مقاله در شش بخش به شرح زیر است:

(۱) اعتزالگرایی

در این بخش چهار مقاله درج شده است که هر کدام به بررسی موضوعاتی در باب آثار و آراء یکی از شاگردان قاضی عبدالجبار معتزلی، یعنی ابورشید نیشابوری و ابوالفضل العباس بن شروین و ابوالحسین بصری می پردازد. در ادامه توضیح کوتاهی در خصوص هر یک از این مقالات ارائه می شود:

۱- اعتزالگرایی پس از عبدالجبار: کتاب مسائل الخلاف فی الأصول ابورشید نیشابوری (تحقیقاتی در باب انتقال علم از ایران به یمن در قرن ششم و هفتم هجری قمری، بخش نخست)^{۱۸}، (صص ۳ - ۳۸).

نویسندگان در این مقاله به معرفی ابورشید نیشابوری، شاگرد و جانشین قاضی عبدالجبار معتزلی (د: ۴۱۵ ه.ق.) متکلم نامدار معتزلی، و کتابی ناشناخته از او به نام مسائل الخلاف بیننا و بین المشبهة و المجبرة والخوارج والمرجئة پرداخته اند. در حالی که پیش از این، ویراستی از کتاب معروف نیشابوری با نام کتاب المسائل فی الخلاف بین البصریین و البغدادیین ارائه شده است، کتاب مسائل الخلاف بیننا و بین المشبهة تاکنون منتشر نشده و به صورت خطی در دست نوشت شماره ۶۹۶ مکتبه الأوقاف جامع کبیر صنعاء باقی مانده است. در مقاله بالا توصیفات این نسخه و مطالبی در باب محتوای اثر و نسبت آن با المغنی قاضی عبدالجبار و نیز نکاتی کلی در باب مراحل انتقال مکتوبات دینی زیدی از شمال ایران به یمن در خلال نیمه دوم قرن ششم و نیمه نخست قرن هفتم هجری بیان شده است.

۲- اعتزالگرایی در ری و آسترآباد: ابوالفضل العباس بن شروین (تحقیقاتی در باب انتقال علم از ایران به یمن در قرن ششم و هفتم هجری قمری، بخش دوم)^{۱۹}، (صص ۳۹ - ۶۶).

موضوع این مقاله بررسی احوال ابوالفضل العباس بن شروین یکی از شاگردان زیدی قاضی عبدالجبار معتزلی و معرفی آثار او از جمله یاقوتة الإیمان و واسطة البرهان و کتاب المدخل فی أصول الدین است. نویسندگان مقاله همچنین ویراستی از رساله این شروین را در باب تعریف اصطلاحات کلامی زیر عنوان حقائق الأشياء براساس

15. Joseph E. Lowry.

16. Devin J. Stewart.

17. Shawkat M. Toorawa.

18. Mu'tazilism after 'Abd al-Gabbār: Abū Rašīd al-Nisābūrī's *K. Masā'il al-Hilāfi l-Uṣūl* (Studies on the Transmission of Knowledge from Iran to Yemen in the 6th/12th and 7th/13th c., I).

19. Mu'tazilism in Rayy and Astarābād: Abū l-Faḍl al-'Abbās b. Sharwīn (Studies on the Transmission of Knowledge from Iran to Yemen in the 6th/12th and 7th/13th c., II).

یگانه نسخه یمنی تاکنون شناخته شده از آن ارائه کرده‌اند.

۳- اقبال معتزله و زیدیه به کتاب المعتمد فی أصول الفقه ابوالحسین بصری: یادداشتی کتابشناختی^{۲۰}، (صص ۶۷-۸۰).

در این نوشتار نخست به مساهمت و مشارکت عالمان معتزلی در دانش اصول فقه پرداخته شده است و سپس کتاب المعتمد فی أصول الفقه ابوالحسین بصری و سنت تداول آن در میان سنیان معتزلی و غیرمعتزلی (اعم از شافعیان و حنبلیان و حنفیان) و نیز در میان زیدیان مورد بررسی قرار گرفته است. در ادامه، تلخیصی از این کتاب با نام تجرید المعتمد که بردست یکی از مهمترین پیروان بصری یعنی رکن الدین ملاجمی خوارزمی (د: ۵۳۶ ه.ق.) فراهم آمده است معرفی شده و دو دست نوشت تاکنون شناخته شده از آن شناسانده و همسنجی شده است. این مقاله از حیث تشریح تاریخ پرداخت معتزله به دانش اصول فقه و نگاهشده‌های آنان در این حوزه بسیار حائز اهمیت است.

۴- ردیة یوسف البصیر بر ابوالحسین بصری در یک دست‌نوشت زیدیه یمنی از قرن هفتم هجری قمری^{۲۱} (با مشارکت ویلفرد مادلونگ)، (صص ۸۱-۱۱۲).

موضوع اصلی این مقاله معرفی نخستین ردیة یوسف البصیر بر تقریر ابوالحسین بصری از برهان حدوث و قدم و ارائه ویراستی انتقادی از مقدمه رساله و بخش عمده‌ای از فصل نخست آن است. برای درک موضوع و محتوای این مقاله اشاره‌ای کوتاه به پیشینه مجادلات ابوالحسین بصری با متکلمان بصری بهشمی در خصوص برهان حدوث و قدم لازم به نظر می‌رسد.

پس از اینکه ابوالحسین بصری در کتاب تصفح الأدلة به تقریر متکلمان بهشمی از برهان حدوث و قدم انتقاداتی وارد نمود و پاره‌ای از مبانی و مقدمات آن مثل وجود اعراض و معانی را انکار کرد، با نقدهای شدیدی از سوی معتزلیان بهشمی و حتی تکفیر از جانب آنان روبرو شد. او در پاسخ، ضمن تأکید بر باطل بودن ادله معروف متکلمان در برهان حدوث و قدم، تقریر تازه‌ای را از این برهان ارائه کرد. در این میان ظاهراً بیشترین و مهمترین نقدها بر برهان ابوالحسین بصری از سوی متکلم یهودی قرائیمی، ابویعقوب یوسف البصیر (د: ۴۲۸-۴۳۰ ه.ق.) ابراز شد که معاصر بصری و از پیروان قاضی عبدالجبار و مدافعان کلام معتزلی بهشمی بود. وی دو ردیة یا نقض بر تقریر ابوالحسین بصری از برهان حدوث و قدم نگاشت و بر مبانی و استدلال‌های او در این تقریر ایراداتی وارد نمود. خوشبختانه دست‌نوشت‌هایی از بعضی قسمت‌های هر دو ردیة یوسف البصیر بر برهان ابوالحسین بصری چندی پیش یافت شد و به چاپ رسید.

نخست، آقای مادلونگ و خانم اشمیتکه بخش‌هایی از فصل پنجم تا فصل دهم نقض و ردیة دوم یوسف البصیر را به همراه چند رساله دیگر در قالب کتابی منتشر کردند. این ویراست عربی، بر اساس یک نسخه خطی به حروف عبری متعلق به مجموعه آبراهام فیرکوویچ محفوظ در کتابخانه ملی روسیه در سنت پترزبورگ فراهم آمده است و به همراه ترجمه انگلیسی چاپ شده^{۲۲}.

پس از آن، دو محقق نامبرده به دست‌نوشت پاره‌هایی از نخستین ردیة یوسف البصیر دست یافتند و آن را در مقاله‌ای مستقل منتشر کردند.^{۲۳} این قسمت حاوی پاره‌هایی از نیمه دوم فصل نخست ردیة اول یوسف البصیر است که

20. The Mu'tazili and Zaydi Reception of Abū l-Ḥusayn al-Baṣrī's Kitāb al-Mu'tamad fi Uṣūl al-Fiqh: A Bibliographical Note.

21. Yūsuf al-Baṣīr's Rebuttal of Abū l-Ḥusayn al-Baṣrī in a Yemeni Zaydi Manuscript of the 7th/13th Century.

22. Wilferd Madelung and Sabine Schmidtke, *Rational Theology in Interfaith Communication: Abu l-Ḥusayn al-Baṣrī's Mu'tazili Theology among the Karaites in the Fāṭimid Age*, Leiden, Brill, 2006, pp. 13-59.

23. Wilferd Madelung and Sabine Schmidtke, "Yūsuf al-Baṣīr's First Refutation (Naqd) of Abu l-Ḥusayn al-Baṣrī's Theology", in: *A Common Rationality: Mu'tazilism in Islam and Judaism*, ed. C. Adang, S. Schmidtke and D. Sklare, Würzburg, Ergon, 2007, pp. 229-276.

مثل قسمت پیشین از روی نسخه‌ای به حروف عبری متعلق به مجموعه آبراهام فیرکوویچ محفوظ در کتابخانه ملی روسیه در سنت پترزبورگ به عربی تصحیح شده و با ترجمه انگلیسی به چاپ رسیده است. همچنین، در ضمیمه این مقاله، همان ویراست قسمت چاپ شده پیشین (قسمت‌هایی از فصل پنجم تا فصل دهم) از ردیۀ دوم نیز عیناً به همراه چند تکه تازه‌یاب دیگر از اواخر فصل دوم و فصل سوم آن بازچاپ شد.^{۲۴}

در ادامه، نسخه‌ای از نخستین ردیۀ یوسف البصیر متعلق به المکتبه الغریبه در جامع کبیر صنعاء (دارالمخطوطات) پیدا شد که حاوی مقدمه رساله و مقدار قابل توجهی از فصل نخست آن است. این بخش نیز به صورت مقاله‌ای جداگانه در قالب فصلی از یک کتاب تصحیح و منتشر شد.^{۲۵} در این ویراست، افزون بر مقدمه رساله و مقدار عمده‌ای از فصل نخست آن که برای اول بار چاپ شده است، نیمه دوم فصل نخست رساله نیز که - چنانکه گفتیم - پیشتر بر اساس یک نسخه مکتوب به خط عبری تصحیح و منتشر شده بود^{۲۶}، با این نسخه نویافته نیز مقابله شد و مجدداً به چاپ رسید.^{۲۷} اکنون مجموع این قسمت‌ها عیناً دوباره در اینجا به عنوان مقاله چهارم از مجموعه مقالات حاضر بازچاپ شده است.

(۲) زیدی‌گرایی در ایران

مشتمل بر دو مقاله:

۵- اقبال زیدی به کتاب الأصول ابن خَلَّاد: تعلیق ابوطاهر بن علی صفار^{۲۸}، (صص ۱۱۵ - ۱۳۴).

در این مقاله نویسندگان به معرفی تفصیلی مجموعه خطی شماره ۱۰۲ کتابخانه علامه طباطبایی دانشکده پزشکی دانشگاه شیراز دست‌یازیده‌اند که طی سال‌های ۶۷۳ - ۶۷۶ کتابت شده و حاوی آثاری کلامی از متکلمان زیدی معتزلی ایران و یمن است. بخش عمده‌ای از این مجموعه خطی عبارتست از تعلیقی که ابوطاهر بن علی صفار تألیف یا استنساخ کرده است و نویسندگان مقاله نشان داده‌اند که این اثر بر مبنای کتاب الأصول ابن خَلَّاد، یکی از متکلمان معتزلی متقدم، فراهم آمده است. مجموعه خطی مزبور به تازگی به صورت نسخه برگردان در آمریکا به چاپ رسیده است.^{۲۹}

۶- زیدی‌گرایی ایرانی در قرن هفتم هجری: ابوالفضل بن شهردور دیلمی جیلانی و تفسیر قرآن او^{۳۰}، (صص ۱۳۵ - ۱۳۸).

موضوع این مقاله کوتاه معرفی و بررسی نسخه‌های تفسیر قرآن ابوالفضل بن شهردور بن یوسف بن ابی الحسن دیلمی جیلانی مرکالی (فعال در نیمه قرن هفتم هجری) است^{۳۱} و بیان مهمترین ویژگی‌های این تفسیر و ارائه تمام اطلاعاتی که تاکنون درباره مؤلف زیدی آن به دست آمده است.

24. ibid, pp. 277 – 296.

25. Hassan Ansari, Wilferd Madelung and Sabine Schmidtke, "Yūsuf al-Baṣīr's Rebuttal of Abū l-Ḥusayn al-Baṣīrī in a Yemeni Zaydī Manuscript of the 7th/13th Century", in: *The Yemeni Manuscript Tradition*, Edited by: David Hollenberg, Christoph Rauch, Sabine Schmidtke, Brill, Leiden, 2015, pp. 28 – 65.

26. Wilferd Madelung and Sabine Schmidtke, "Yūsuf al-Baṣīr's First Refutation (Naqḍ) of Abū l-Ḥusayn al-Baṣīr's Theology", in: *A Common Rationality: Mu'tazilism in Islam and Judaism*, pp. 229–276.

27. Hassan Ansari, Wilferd Madelung and Sabine Schmidtke, "Yūsuf al-Baṣīr's Rebuttal of Abū l-Ḥusayn al-Baṣīrī in a Yemeni Zaydī Manuscript of the 7th/13th Century", in: *The Yemeni Manuscript Tradition*, pp. 45 – 54.

28. The Zaydī Reception of Ibn Khallād's Kitāb al-Uṣūl: The Ta'liq of Abū Ṭāhir b. 'Alī al-Ṣafār.

29. Ansari, Hassan; Schmidtke, Sabine, *The Zaydī reception of Bahshamī Mu'tazilism: Facsimile Edition of MS Shiraz, Library of the Faculty of Medicine at the University of Shiraz ('Allāma Ṭabāṭabā'ī Library)*, majmū'a 102, 378 pp, Piscataway, New Jersey, United States, Gorgias Press LLC, 2019.

30. Iranian Zaydism during the 7th/13th Century: Abū l-Faḍl b. Shahr dawīr al-Daylamī al-Jilānī and His Commentary on the Qur'ān.

۳۱. چاپ عکسی این تفسیر با مشخصات زیر منتشر شده است:

دیلمی، ابوالفضل بن شهردور، تفسیر کتاب الله، ۲ ج، با مقدمه: سید محمد عمادی حائری، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی؛ کتابخانه تخصصی تفسیر و علوم قرآنی، تهران، ۱۳۸۸.

(۳) زیدی‌گرایی در یمن

شامل شش مقاله:

۷- انتقال فرهنگی مکتوبات دینی زیدی و غیر زیدی از شمال ایران به یمن (از قرن ششم تا هشتم هجری قمری)^{۳۲}، (صص ۱۴۱ - ۱۵۸).

در این مقاله نویسندگان نخست به معرفی دولت‌های زیدی تأسیس شده در شمال ایران و یمن از قرن سوم تا ششم هجری پرداخته‌اند و سپس جریان انتقال آثار و مکتوبات علمی را از شمال ایران به یمن در قرون ششم تا هشتم هجری توصیف کرده‌اند. در ادامه، به اهمیت بررسی انواع مختلف منابعی که برای ترسیم فرایند انتقال میراث علمی زیدیان از شمال ایران به یمن باید مورد مطالعه قرار گیرد نظیر تراجم‌نامه‌ها و کتب طبقات و سیر و تواریخ و مکاتبات و اجازات و اسنادها و نسخ خطی اشاره شده است.

۸- سنت ادبی - دینی در میان زیدیان یمنی قرن هفتم هجری (۱): بالیدن امام المهدی لدین الله احمد بن حسین بن قاسم (د: ۶۵۶ ه.ق.)^{۳۳}، (صص ۱۵۹ - ۱۹۲).

معرفی رساله سیره امام المهدی لدین الله (د: ۶۵۶ ه.ق.) که بردست شرف‌الدین یحیی بن قاسم حمزی (د: ۶۷۷ ه.ق.) تألیف شده است و بیان وجوه اهمیت آن در شناخت مراحل آموزش عالمان یمنی در قرن هفتم هجری و تشریح حیات علمی زیدی در این دوره و نیز آگاهی از آثاری که در فرایند انتقال میراث علمی زیدی از ایران به یمن به این منطقه منتقل شده‌اند، موضوع اصلی این نوشتار است. در این مقاله همچنین ویراستی از قسمتی از این رساله که به شرح تحصیلات مهدی لدین الله مربوط می‌شود بر اساس چهار نسخه به همراه تحلیلی از محتوای آن ارائه شده است. در ضمیمه مقاله نیز توضیحاتی در باب اعلام مذکور در رساله آمده است.

۹- سنت ادبی - دینی در میان زیدیان یمنی قرن هفتم هجری (۲): نمونه عبدالله بن زید عنسی (د: ۶۶۷ ه.ق.)^{۳۴}، (صص ۱۹۳ - ۲۳۰).

در این مقاله نویسندگان به شرح احوال و آثار یکی از فقها و متکلمان زیدی قرن هفتم هجری به نام عبدالله بن زید عنسی و نیز معرفی و تحلیل اجازه محدثی زیدی به نام احمد بن محمد بن قاسم أکوع (شعله) به وی پرداخته‌اند. این اجازه حاوی آگاهی‌های مهمی است در خصوص گستره میراث علمی - ادبی - دینی در دسترس زیدیان یمن در آن عصر. در ادامه مقاله ویراستی انتقادی از این اجازه‌نامه بر بنیاد دو نسخه ارائه شده است و در ضمیمه نیز توضیحاتی در باب اعلام و کتابها و مکانهایی که در اجازه ذکری از آنها رفته است درج گردیده.

۱۰- میان حلب و صعده: اقبال زیدیان به دانشمندی امامی به نام ابن بطریق حلّی^{۳۵}، (صص ۲۳۱ - ۲۶۲).

در این مقاله نویسندگان با استناد به آثار مختلف زیدی شهرت و تداول کتاب العمده ابن بطریق حلّی، محدث برجسته امامی، را در میان زیدیان یمن نشان می‌دهند. از جمله این آثار که در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته است مجموعه‌ای خطی است محفوظ در مکتبه آل العنثری در صعده که بخشی از آن به خط عبدالله بن زید عنسی کتابت شده و مشتمل بر سه اثر در باب آیات قرآنی مربوط به فضائل حضرت علی (ع) و اهل بیت او مثل کتاب العمده است. به نظر نویسندگان مقاله، تا زمان امام منصور بالله (د: ۶۱۴ ه.ق.) کتاب ارزشمند العمده در کنار کتاب مناقب علی بن ابی طالب از ابن مغزلی در زمره مهمترین منابع حدیثی در دسترس عالمان زیدی یمنی قرار

32. The Cultural Transfer of Zaydī and non-Zaydī Religious Literature from Northern Iran to Yemen, Sixth/Twelfth Century through Eighth/Fourteenth Century.

33. The Literary-Religious Tradition among 7th/13th Century Yemeni Zaydīs: The Formation of the Imām al-Mahdī li-Dīn Allāh Aḥmad b. al-Ḥusayn b. al-Qāsim (d. 656/1258).

34. The Literary-Religious Tradition among 7th/13th Century Yemeni Zaydīs (II): The Case of 'Abd Allāh b. Zayd al-'Ansī (d. 667/1269).

35. Between Aleppo and Ṣa'da: The Zaydī Reception of the Imāmī Scholar Ibn al-Biṭrīq al-Ḥillī.

داشته است که حاوی منتخبی از احادیث اهل سنت در باب فضائل اهل بیت (ع) هستند.

۱۱- کلام زیدی در یمن از قرن سوم تا قرن نهم هجری^{۳۶}، (با مشارکت یان تیله)، (صص ۲۶۳-۲۸۲).

در این نوشتار تاریخ کلام زیدی در یمن از حدود قرن سوم تا قرن نهم هجری به اختصار گزارش شده است. بدین منظور، نویسندگان به تعریف مهمترین مکاتب و جریان های کلامی مطرح در این قرون و نیز معرفی برجسته ترین متکلمان زیدی فعال در آن ادوار دست یازیده اند.

۱۲- کلام زیدی در یمن در قرن هفتم هجری: عبدالله بن زید عنسی و کتاب المَحَبَّة البیضاء فی أصول الدین او^{۳۷}، (صص ۲۸۳-۲۹۰).

این نوشتار در واقع ویراستی بازنگری شده از مقدمه ای است که نویسندگان آن پیشتر بر چاپ عکسی کتاب المَحَبَّة البیضاء فی أصول الدین حُسام الدین عبدالله بن زید عنسی (د: ۶۶۷ ه.ق.)^{۳۸} نگاشته بوده اند. در این نوشتار پس از اشاره به مهمترین مکاتب و جریان های کلامی در میان زیدی، شرح احوال و آثار فقیه و متکلم برجسته زیدی یمن یعنی عبدالله بن زید عنسی بازگو شده است. پس از آن، ساختار و محتوای کتاب و نیز دست نوشته های بازمانده از آن مورد بحث قرار گرفته است.

(۴) تشیع دوازده امامی

مشمول بر سه مقاله:

۱۳- اقبال شیعیان به اعتزالگری (۲): تشیع دوازده امامی^{۳۹}، (صص ۲۹۳-۳۱۰).

موضوع اصلی این مقاله بررسی گرایش متکلمان امامی به کلام معتزلی در ادوار مختلف است. نویسندگان مقاله در چند بخش به مرور تاریخ و ادوار کلام امامیه و ارتباط متکلمان امامی با مکتب معتزله در هر دوره پرداخته اند. ابتدا گزارشی از کلام امامی در دوره حیات ائمه (علیهم السلام) ارائه کرده اند و سپس به وضعیت کلام امامیه در عصر غیبت صغری اشاره نموده اند. در نباله، پیشرفت کلام امامیه را در عصر غیبت کبری بررسی کرده اند و اثرگذاری های معتزله بر کلام امامی در این دوره را یادآور شده اند. نویسندگان در واپسین بخش نیز به تحولات کلام امامیه در قرن ششم و هفتم هجری و شاخص ترین متکلمان امامیه در این دوره اشاره نموده اند و بر اثرپذیری آنها از مکتب ابوالحسین بصری تأکید کرده اند.

۱۴- شیخ طوسی: نگاشته های کلامی او و سنت تداول آن ها^{۴۰}، (صص ۳۱۱-۳۳۰).

تحریر نخست این مقاله به عنوان مقدمه ای بر چاپ عکسی شرح المقدمه فی الکلام در سال ۲۰۱۳ زیر عنوان «اقبال به نگاشته های کلامی شیخ طوسی در سوره در قرن ششم هجری» انتشار یافت.^{۴۱} یکسال بعد همین مقاله با اصلاحاتی ضمن مجموعه مقالاتی دیگر نیز به چاپ رسید.^{۴۲} اکنون در اینجا ویراست بازنگری شده ای از مقاله یاد شده بازچاپ شده است.

36. Zaydī Theology in Yemen, Third/Ninth through Ninth/Fifteenth Centuries.

37. Zaydī Theology in Seventh/Thirteenth-Century Yemen: 'Abd Allāh b. Zayd al-'Anṣī and His K. *al-Maḥab̄gha al-Bayḍā' fī Uṣūl al-Dīn*.

۳۸. العنسی، حُسام الدین عبدالله بن زید، المَحَبَّة البیضاء فی أصول الدین، نسخه برگردان دستنویس به نشانی ۱۲۸۶. Arab. cod. کتابخانه دولتی بایرن مونیخ، مقدمه و فهرس: حسن انصاری و زابینه اشمیتکه، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۹۴ ه.ش.

39. The Shi'i Reception of Mu'tazilism (II): Twelver Shi'is.

40. Al-Shaykh al-Tūsī: His Writings on Theology and Their Reception.

41. *The Reception of al-Shaykh al-Tūsī's Theological Writings in 6th/12th Century Syria*. 'Abd al-Raḥmān b. 'Alī b. Muḥammad al-Ḥusaynī and his Commentary on al-Shaykh al-Tūsī's *Muqaddima*. Facsimile edition with Introduction and Indices. Tehran: Mirāth-e maktūb & the Research Unit Intellectual History of the Islamicate World, Berlin.

چاپ شده در: شرح المقدمه فی الکلام مع المقدمه فی الکلام، تحقیق و تقدیم: حسن انصاری، زابینه اشمیتکه، مرکز پژوهشی میراث مکتوب و مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه آزاد برلین، تهران، ۱۳۹۲.

42. Hassan Ansari and Sabine Schmidtke, "Al-Shaykh al-Tūsī: His Writings on Theology and their Reception", *The Study of Shi'i Islam: History, Theology and Law*, ed. F. Daftary and G. Miskinzoda, London: I.B. Tauris, 2014, pp. 475-497.

در این مقاله زندگی شیخ طوسی و حیات علمی او و آثارش در دانش کلام بررسی شده است. همچنین، نویسندگان توضیحاتی در خصوص گرایش کلامی و خصیصه‌های اندیشه کلامی شیخ و پیروی او از استادش شریف مرتضی ارائه کرده‌اند. در ادامه نیز دست‌نوشته شرح المقدمه فی الکلام که شرحی از نجیب‌الدین ابوالقاسم عبدالرحمن بن علی بن محمد حسینی (د: ۵۸۲ ه.ق.) بر رساله المقدمه فی الکلام شیخ طوسی است معرفی شده.

گفتنی است که ترجمه فارسی مقاله مزبور به قلم راقم این سطور در آینده نزدیک به چاپ می‌رسد.

۱۵- تصحیحی انتقادی از رساله مقدمه فی المدخل إلى علم الکلام شیخ طوسی^{۴۳}، (صص ۳۳۱-۳۴۸).

این نوشتار عبارتست از متن ویراسته رساله المقدمه فی الکلام شیخ طوسی در شرح اصطلاحات متداول در علم کلام. همین ویراست پیش از این به همراه چاپ عکسی شرح المقدمه فی الکلام منتشر شده بوده است و در اینجا با اصلاحاتی بازچاپ شده است.^{۴۴}

(۵) تصوف

۱۶- ابوسعید خرگوشی و کتاب اللوامع او: کتاب راهنمایی صوفیانه برای واعظان از نیشابور قرن چهارم^{۴۵}، (صص ۳۵۱-۳۶۰).

در این مقاله نخست به شرح احوال و آثار ابوسعید خرگوشی (د: ۴۰۶ یا ۴۰۷ ه.ق.)، یکی از صوفیان برجسته نیشابور، پرداخته شده است و سپس توضیحاتی در باب کتاب کمتر شناخته شده او به نام کتاب اللوامع - که اثری مهم برای تحقیق در دوره مدرسی تصوف اسلامی است - ارائه شده است. نویسندگان این مقاله نسخه‌ای منحصر بفرد از کتاب اللوامع را معرفی نموده و براساس آن فهرستی از مطالب کتاب را بازگو کرده‌اند و گزارشی از محتوای اثر به دست داده‌اند.

ترجمه‌ای فارسی از این مقاله به چاپ رسیده و در دسترس است.^{۴۶}

(۶) سنت‌های کتابشناختی

۱۷- کنش‌های کتابشناختی در جوامع اسلامی، به همراه تحلیلی از نسخه شماره ۱۳۵۲۵ Hs. or متعلق به کتابخانه دولتی برلین^{۴۷}، (صص ۳۶۳-۳۹۸).

تشریح و تعریف آثار علمی و مکتوباتی که در مناطق مختلف تمدن اسلامی در ادوار مختلف رواج داشته است و مورد مطالعه و تدریس قرار می‌گرفته موضوعی مهم در تبیین فرایند پیشرفت و انتقال دانش در جهان اسلام است. آگاهی‌های ما در این باره تاکنون بسیار محدود بوده است و در خصوص بسیاری از مناطق همچنان نمی‌دانیم که چه آثاری در آنها تداول و شهرت داشته و در محافل و مدارس مختلف خوانده می‌شده است. به همین نحو آگاهی‌های ما در باب انتقال آثار به بوم‌های مختلف و گزینش آنها برای تدریس و تدارک آنها برای کتابخانه‌ها ناچیز است.

در مقاله بالا نویسندگان در بخش نخست به تعریف انواع مختلف منابعی که برای شناخت آثار و مکتوبات اسلامی نگاشته شده‌اند و بیان نمونه‌های برجسته هریک از آن انواع پرداخته‌اند، منابعی که با عناوین «مشیخه»، «معجم»، «فهرست»، «فهرست»، «فهرست»، «آسانید الکتب»، «برنامح»، «ثبت»، «اجازة»، «کتب الإجازات» معروف هستند در

43. Al-ṣayḥ al-Ṭūsī's Muqaddama fī l-Madḥal ilā 'Ilm al-Kalām: A Critical Edition.

۴۴. شرح المقدمه فی الکلام مع المقدمه فی الکلام، تحقیق و تقدیم: حسن انصاری، زاینه اشمیتکه، مرکز پژوهشی میراث مکتوب و مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه آزاد برلین، تهران، ۱۳۹۲.

45. Abū Sa'd al-Ḥargūshī and His Kitāb al-Lawāmi': A Sūfī Guide Book for Preachers from Fourth/Tenth-Century Nishapur.

۴۶. نگرید به: «ابوسعید خرگوشی و کتاب اللوامع او، دستنامه‌ای صوفیانه برای وعظ از نیشابور سده چهارم»، ترجمه جواد بشری، چاپ شده در: جشن نامه استاد محمد علی مهدوی‌راد، به کوشش رسول جعفریان، نشر مؤرخ - کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، قم، ۱۳۹۱ ه.ش، صص ۱۴۷-۱۶۲.

47. Bibliographical Practices in Islamic Societies, with an Analysis of MS Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, Hs. or. 13525.

کنار «فهارس خودنوشت»، «فهارس کتابشناختی مؤلفان (فهرست آثار هر یک از دانشمندان اسلامی)»، «فهارس کتابخانه‌ها»، «فهارس منابع و مآخذ نویسندگان» و «جنگ‌ها و مجموعه‌ها». بخش دوم مقاله اختصاص یافته است به معرفی و تحلیل دست‌نوشته محفوظ در کتابخانه دولتی برلین از یک وقفنامه کتب مورخ ۱۱۶۵ هجری قمری در سرزمین عثمانی که علائق دینی - فرهنگی طالب علمی عثمانی را در قرن دوازدهم هجری نشان می‌دهد. نویسندگان هم‌چنین توضیحاتی مختصر در باب یکایک کتابهای مندرج در این وقفنامه ارائه کرده‌اند.

پس از مقالات یادشده، در انتهای کتاب فهرست منابع مفصل (صص ۳۹۹-۴۵۳) و نمایه‌های اشخاص و اسامی کتب و مکانها و مراکز و نسخ خطی (صص ۴۵۵-۴۹۴) درج شده است که استفاده از اطلاعات ارائه شده در مقالات را بسیار تسهیل می‌کند.

به استثنای یکی دو مقاله، سایر مقالات این مجموعه صبغه کلامی یا تراجمی - تاریخی دارد و هر یک از آنها به معرفی بعدی ناشناخته از سنت‌های عقلانی اسلامی می‌پردازد. تحقیق در باب معتزله و ارتباطات تاریخی آن با زیدیه در ایران و یمن، بررسی چند و چون اثرگذاری این مکتب بر تشیع زیدی و امامی، تاریخ کلام زیدی در قرون میانی و بررسی فرایند انتقال آثار و مکتوبات علمی زیدی از شمال ایران به یمن در این قرون از دغدغه‌های اصلی نویسندگان این مجموعه مقالات به شمار می‌آید. ویژگی مشترک بیشتر مقالات این کتاب پژوهش در باب موضوعات مربوط به معتزله و شیعه و زیدیه و تصوف بر اساس نسخ خطی و منابع تاکنون منتشر نشده است. از این رو، خواننده این کتاب از طریق منابعی که پیشتر مورد بررسی قرار نگرفته است با جنبه‌ای از مکاتب یادشده آشنا می‌شود. مطالعه این کتاب برای تمام کسانی که به تحقیق در باب معتزله و زیدیه و امامیه اشتیاق و اشتغال دارند البته سودمند و لازم است، هم از جهت محتوای پرفایده‌ای که مقالات این کتاب دارند و هم از حیث روش تحقیق و نحوه استفاده از منابع مختلف به ویژه آثار مخطوط. امیدوارم با ترجمه این مقالات به زبان فارسی زمینه بهره‌وری بیشتر محققان ایرانی از آنها بیش از پیش فراهم شود.